

СЛОБОЖАНЩИНА В ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ XVIII-XXI ст.

Етнографічна своєрідність регіону Слобожанщини викликає зацікавлення етнографів – науковців та аматорів уже впродовж декількох століть. Вже у XVIII ст. з'явився цілий ряд наукових та практичних робіт, що містили етнографічні відомості про наш край. На особливу увагу заслуговує звіт про експедицію акад. А.Гільденштедта, яка проводилася за спеціальною програмою та запитальником з метою кращого вивчення "знов приєднаних земель". Цікавими є відомості про народний одяг, особливості господарювання українців та росіян краю¹. Щоденник вівся німецькою мовою, етнографічна частина перекладена російською та видрукована у "Харківському збірнику" наприкінці XIX ст.

Опис слобідсько–українських сіл та ярмарок кін. XVIII ст. (зокрема, с. Липці сучасного Харківського району Харківської області) академіка В.Ф.Зуєва² є цінним джерелом вивчення етнографії краю³.

Певне місце характеристиці слобідсько–української обрядовості приділене вперше в "Описах Харківського намісництва"⁴, зроблених у 1770–1780–ті рр. У складених за спеціальними питальниками описах подаються відомості про розміри, топографію та природні умови міст, сіл та містечок краю, кількість, національний, становий та професіональний склад жителів, їхнє господарство, заняття та побут, хатнє будівництво та багато іншого. Описи не завжди рівнозначні за повнотою охоплення матеріалу, проте автор – етнічний росіянин – з великою зацікавленістю та прихильністю прискіпливо зафіксував та докладно розповів про "черкасів" та їхні "черкаські обикності", за якими вони налагодили життя на нових для них землях. "Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст." є першою масштабною спробою етнографічного опису Слобідського краю. Решта розвідок не досягли такого рівня: в них охоплена менша територія, набагато вужче коло питань (зазвичай, архітектура, одяг, окремі особливості сільського господарства – напр., садівництва)⁵.

Статистичні дані кін. XVIII – XIX ст. зберігаються у ф. 2 "Матеріали місцевої губернської канцелярії" Державного архіву Харківської області. Подібний матеріал містить "Історико–статистичний опис Харківської єпархії", складений в середині XIX ст. блаженішим митрополитом Філаретом (Гумілевський) і перевиданий 2004 р. до 350–річчя міста⁶.

Перша етнографічна пам'ятка України⁷ – опис українських весільних обрядів Г.Калиновського 1776 року – присвячена саме слобідським обрядовим реаліям.

На початку XIX ст. Харків завдяки відкритому 1805 р. університету відігравав провідну роль у розвитку української культури та етнографії. Вчені Харківської школи українознавства Г.П.Успенський, І.І.Срезневський, І.П.Котляревський, К.М.Семеновський, В.В.Пассек та ін. започаткували систематичне вивчення традиційного слов'янського та українського світогляду у контексті світової цивілізації, сприяли розвитку українського етнографічного музейництва. У 1830–х рр. при університеті організується гурток "любителів української народності". І.І.Срезневський, М.І.Костомаров, П.П.Гулак–Артемівський та інші члени гуртка брали участь експедиційній роботі⁸, виданні збірників і альманахів "Украинский сборник", "Украинский альманах", "Молодик" та ін., де публікувалися матеріали щодо яскравих народних свят, нариси до демонології, розвідки з народного світогляду.

Розвиток української преси в Харкові є у великій мірі заслугою і засновника української прози Г.Ф.Квітки–Основ'яненка, а його повісті та романи⁹ є "справжньою енциклопедією українського народного життя"¹⁰. У статті "Малорусская литература" М.І.Костомаров, високо поцінуючи доробок Г.Квітки як прозаїка та драматурга, висловлює впевнення, що ніхто не перевершив його як "розповідача–етнографа", ставлячи Г.Квітку–Основ'яненка в цьому навіть вище М.В.Гоголя, і називає "правдивим живописцем народного життя"¹¹.

1877 р. професорсько–викладацьким складом історико–філологічного факультету Харківського університету було створене Харківське історико–філологічне товариство (ХІФТ)

з метою вивчення місцевої культури та залучення до цієї роботи якнайширших кіл освіченої громадськості. "Завдяки енергійній науковій та громадсько-освітній діяльності Товариство вже наприкінці XIX століття отримало європейське визнання. При товаристві були створені: Історичний архів з бібліотекою, Етнографічний музей з бібліотекою, діяв Лекційний комітет, у 1892 році був відкритий педагогічний відділ, у 1916 – англо-французький відділ"¹². Товариство видало за час свого існування 20 томів "Сборника Харьковского историко-филологического общества"¹³, в кожному томі якого вміщувалися статті, розвідки та збірки етнографічних та фольклорних матеріалів з різних місцевостей Слобожанщини. Крім того, вийшли друком 5 випусків Вісника ХІФТ та 7 випусків праць педагогічного відділу товариства¹⁴.

Особливе місце у діяльності ХІФТ, і взагалі в історії українського відродження, наукового та культурного життя України кін. XIX – поч. XX ст. посідає заслужений професор Харківського університету, академік Всеукраїнської Академії Наук, вчений-енциклопедист зі світовим ім'ям, видатний етнограф та фольклорист, мово-, літературо- та мистецтвознавець, культуролог, музеєзнавець, педагог та громадський діяч Микола Федорович Сумцов (1854–1922)¹⁵.

Непересічне значення для виявлення правдивої історії Слобожанщини має наукова спадщина академіка ВУАН Дмитра Івановича Багалія (1857–1932) – видатного українського історика та архівіста¹⁶.

Важливим джерелом є дані першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.¹⁷ про чисельний склад населення за загальним показником, статю та віком, станом, віровизнанням, походженням та, що було незвичайно для Російської імперії – за рідною мовою, що дає змогу скласти картину національного складу тодішньої Харківської губернії, що за українськими землями (південь – захід Слобожанщини) майже співпадає з межами регіону.

У XIX завдяки науковій та просвітницькій діяльності членів Харківського історико-філологічного товариства цікавість до регіональної етнографії значно зросла: в середині – кінці сторіччя проводяться спеціалізовані профільні дослідження етнографами-науковцями, які залучають до польової практики і аматорів¹⁸. Великий емпіричний матеріал був опрацьований дослідником слобідського фольклору, вихованцем Харківського університету Петром Васильовичем Івановим (1837–1931)¹⁹, який "за видатні заслуги на ниві вивчення народного життя в 1925 р. був обраний чл.-кор. ВУАН"²⁰.

Особливе значення для розвитку регіональної етнографії мали розвідки, здійснювані у 1900–1902 роках під час організації проведення в Харкові XII археологічного з'їзду²¹ та етнографічної виставки²² на ньому. Наслідком з'їзду стало не лише поживлення теоретичної етнографії в краї, а й становлення етнографічного музейництва: у 1904–1919 рр. в Харкові існував спеціалізований, створений на науковій базі проф. М.Ф.Сумцовим Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства²³. 1886 р. був створений на засадах публічного музейного закладу Харківський міський художньо-промисловий музей з етнографічним відділом – один з перших міських музеїв з вільним відвідуванням публікою. 1911 р. завдяки діяльності вчителя В.О.Бабенка відкрився перший провінційний периферійний музей у м. Вовчанськ.

Слушну думку висловив дослідник історії української етнографії Р.Ф.Кирчів: "Здавалося, що з упадком російського царизму розвиток української етнографії буде продовжено і при множено на державному рівні. Давало підставу для такого оптимізму широке розгортання українознавчих досліджень 20-х років у системі Всеукраїнської Академії Наук, зокрема діяльність її Етнографічної комісії та інших спеціальних наукових підрозділів, заснування численних народознавчих осередків у різних місцевостях України, організація інтенсивних польових досліджень, внаслідок чого зібрано величезний матеріал, поява спеціальних видань – "Етнографічний вісник", "Краєзнавство", "Побут"²⁴. У Харкові були створені Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини (Вукопмис) та відповідний губерньський комітет (Губкопмис) [Державний архів Харківської області, ф. Р-4365], діяльність етнографічних секцій яких очолював до вересня 1922 р. акад. М.Ф.Сумцов. У 1920 – поч. 1930-х рр. працювала науково-дослідча кафедра історії культури України, за результатами досліджень працівників якої друкувався "Науковий збірник"²⁵.

Після реорганізації харківських музеїв 1920 р. Етнографічний музей увійшов на правах етнографічного відділу до Музею Слобідської України ім. Г.С.Сковороди. Працівники цього музею продовжували масштабне вивчення різних аспектів народної культури Слобожанщини, розробку наукової та методичної літератури для музейних та наукових кадрів краю та України²⁶, публікуючи результати науково-дослідної роботи у "Бюлетені Музею Слобідської України" (з 1927 р. вийшло 4 числа), до початку 1930-х років, коли через зміну політичного курсу тодішнього керівництва держави відбулося згорання регіональних етнографічних досліджень та етнологічних студій.

З 1930-х до 1990-х років звернення до етнографічних досліджень на Слобожанщині були лишень епізодичними. Особливе місце серед них займає наукова спадщина кандидата історичних наук М.Т.Дяченка²⁷, який у 1950-х рр. вивчав історіографію ранніх етнографічних досліджень Слобідської України.

Із здобуттям Україною незалежності робота з вивчення етнографічних особливостей північно-східного регіону значною мірою поживилася. З 1993 р. в Харківському історичному музеї працює науково-дослідний відділ етнографії, головною метою якого є дослідження традиційної та сучасної культури українців та національних меншин України на Слобожанщині; відповідна робота ведеться і інших обласних музеях. 1995 року проведена комплексна фольклорно-етнографічна експедиція "Муравським шляхом", в ході якої були зібрані матеріали по західним районам Харківської області. Опрацьовані харківськими етнографами к. філол. н. М.М.Красиковим²⁸, Н.П.Олійник, В.М.Осадчою та М.С.Семеновою²⁹ результати експедиції вийшли друком 1997 року, започаткувавши серію тематичних видань під тією ж назвою³⁰. Протягом 2000–2005 року Спілкою фольклористів та етнологів м.Харкова були проведені комплексні фольклорно-етнографічні експедиції до ряду районів Харківської області [польові матеріали автора]. Великим здобутком регіональної етнографії є започатковане 2003 року дослідження етнічних українських територій, що входять нині до складу Російської Федерації [польові матеріали автора].

Значним недоліком етнографічних студій на Слобожанщині є відсутність спеціальної профільної наукової установи в регіоні. Таке становище не дає змоги підняти рівень досліджень регіональної етнографії бодай до того шабля, якого вони досягли на поч. 1930-х рр.

Дослідження Слобожанщини проводяться провідними етнологічними інституціями України, зокрема, Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАНУ³¹. З кін. ХХ ст. проводить польові дослідження гончарських центрів Слобожанщини Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАНУ.

Таким чином, етнографічне вивчення Слобожанщини розпочалося з кін. ХVІІІ ст. і за час досліджень як періоди значного піднесення (1830–ті рр., кін. ХІХ – 1930–ті рр.), так і майже цілковитого занепаду (1940–і –1980–ті). Аналіз практики проведення сучасних польових досліджень Слобожанщини свідчить про набуття ними регулярності, розширення кола та підвищення фахового рівня учасників, прагнення до обов'язкового доведення результатів до широких кіл науковців та громадськості. Позитивною є тенденція до поступового розширення географії досліджень до меж усього історико-етнографічного регіону Слобожанщини.

У ХХІ ст. етнографічні дослідження Слобожанщини не лише поновилися, а й вийшли на якісно новий рівень. Вони ведуться за основними розділами етнографії (фольклор, народні ремесла, побут, обрядовість, світогляд, народне мистецтво) як силами місцевих фахівців, так і спеціалістами провідних наукових установ. Збираються не лише оповіді інформантів, а й речі матеріальної культури, що стають частиною Музейного фонду України та вводяться до наукового обігу. Речі дають змогу відображати культуру нашого краю в експозиціях закладів різного типу та рівня (напр., виставка "Світ народного майстра" (2000–2004 рр.) Харківського історичного музею; виставки та етнографічна експозиція Донецького обласного краєзнавчого музею, частина експозиції Луганського обласного краєзнавчого музею та ін.). Фономатеріали стають підставою для подальшої етнологічної роботи, зокрема ширших узагальнень стосовно регіональних особливостей Слобожанщини, збереження різними групами переселенців ХVІІ ст. до ХХІ ст. окремих рис матеріальної та духовної культури регіонів походження.

Ступінь наукової вивченості традиційної культури краю показово свідчить про самотність, рівень розвитку, розмаїття та багатство цієї культури. Саме вивчення культури пе-

реселенців з різних місцевостей своєї прабатьківщини, порівняння цих даних зі змінами культури у регіонах походження дають науковцям широке поле для досліджень динаміки та особливостей процесів трансформації народної культури взагалі.

¹Дьяченко Н.Т. Этнографические исследования Слободской Украины в XVIII – первой половине XIX ст. (Историко–этнографическое исследование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Киев, 1971. – С.4.

²Там само.

³Степанов Н.Н. Этнографические исследования Василия Федоровича Зуева // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. / Академия Наук СССР. Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо–Маклая. Новая серия. Т. XXX.– Вып. I.– М., 1958. – С. 172–186.

⁴Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово–статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. Комісія та ін. Упоряд. В.О.Пірко, О.І.Гуржій; Редкол. П.С.Сохань (відп. ред.) та ін.– К., 1991.–220, /3/ с., [24] л. іл.: іл.

⁵Дьяченко Н.Т. Вказ. праця. – С.4–28.

⁶Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко–статистическое описание Харьковской епархии. Т. I. – Х., 2004. – 328 с.

⁷Дьяченко Н.Т. Вказ. праця. – С.15.

⁸Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського. – К., 1989. – С.15.

⁹Квітка–Основ'яненко Г. Маруся. Вибрані твори. – К., 1978. – 200 с.

¹⁰Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І.П.Бетко, А.М.Полотай; вступна ст. М.Т.Яценка. – К., 1994. – 384 с.

¹¹Там само. – С.318.

¹²Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико–етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Х., 2002. – С.257.

¹³Там само. – С.201.

¹⁴Там само. – С.257.

¹⁵Сумцов Н.Ф. Этнографический очерк Харьковской губернии. – Харьков, 1918. – 24 с.; його ж. Культурные переживания //Этнографическое обозрение. – 1889.– № 1, 2, 4, 5–6, 7, 8, 9, 10, 11, 12; 1890. – № 1, 2, 4, 5, 6, 7, 10; його ж. О собирании этнографического материала // Харьков. – 1879. – 4 мая; його ж. Очерки народного быта (из этнографических экскурсий 1901 г. по Ахтырскому уезду) // Сборник Харьковского историко–филологического общества. Т.13. "Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда" / Под ред. проф. Е.К.Редина. Т. II, ч. I–я и II–я.– Харьков, Типо–Литография "Печатное дело", 1902. – С.1–57; його ж. Писанки.– К., 1891; його ж. Символика славянских обрядов / Избранный труды.– М., 1996. – 294 с.; його ж. Слобожане. Історико–етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Х., 2002. – С.257.

¹⁶Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В.Кравченка.– Харків, 1991. – 256 с.: іл.; його ж. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства.– М., 1887. – 614 с.

¹⁷Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897: XLVII. Харьковская губерния / Под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб., 1904. – 300 с.

¹⁸Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края / Под ред. В.В.Иванова. Т. I. – Харьков, 1898. – 1012 с.; Иванов В.В. Современная деревня в Харьковской губернии // Харьковский сборник: Литературно–научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1893 год. Вып. 7–й. / Издание Харьковского губернского статистического комитета [Под ред. члена–секретаря комитета В.В.Иванова] – Х., 1893. – С. 1–28; Манжура И.И. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях // Сборник Харьковского историко–филологического общества – 1890. – Т.2. – Вып. 2; Харьковский сборник: Литературно–научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1894 г / Под ред. В.В.Иванова / Изд. Харьковского губернского статистического комитета. – Вып.8. – Х., 1984

¹⁹Иванов П.В. Вовкулаки (Материалы для характеристики мировоззрения крестьян–малоруссов) // Юбилейный сборник в честь В.Ф.Миллера. – М., 1900; його ж. Дни недели (К малорусской этнографии). – Х., 1905; його ж. Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губ. // Киев. старина. – 1885 – № 12; його ж. Из области малорусских народных легенд // Этногр. обозрение. – 1892. – № 2–3; його ж. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко–филологического общества. – Харьков,

1907. – С. 74–109; його ж. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате // Харьковский сборник. – Харьков, 1889. – Вып. 3. – С. 35–66; його ж. Народные представления и верования, относящиеся к внешнему миру (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Харьковский сборник. Литературно–научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1888 год. – Х., 1888. – Вып. 2. – С. 81–99; його ж. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках // Сборник Харьковского историко–филологического общества. – 1893. – Т. 5. – Вып. 1; його ж. Очерк воззрений крестьянского населения Купянского уезда на душу и на загробную жизнь // Сборник Харьковского историко–филологического общества. – 1909. – Том 18. Издан в честь проф. Н.Ф.Сумцова. – С. 244–255.

²⁰Сумцов М.Ф. Слобожане. Историко–етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Х., 2002. – С.248.

²¹Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. / Под ред. Редина Е.К. – Т. I, II (ч. I–II). – Харьков, 1902; Сумцов М.Ф. Слобожане. Историко–етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Х., 2002. – С.219–221, 431.

²²Альбом выставки XII археологического съезда в Харькове. / Под ред. Редина Е.К. – Москва, 1903.

²³Сумцов М.Ф. Слобожане. Историко–етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Х., 2002. – С.44–49, 219–221.

²⁴Етнографія України / За ред. С.А.Макарчука. – Львів, 1994. – С.22–23.

²⁵Науковий збірник Харківської науково–дослідчої катедри історії України. I. – Харків, 1924.

²⁶Скрипник Г.А. Вказ. праця. – С.132–133, 156–157, 159, 161.

²⁷Дяченко М.Т. Етнографічна збірка Харківського державного історичного музею // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С. 154–156; Дьяченко Н.Т. Вказ. праця. этнографические исследования Слободской Украины в XVIII – первой половине XIX ст. (Историко–этнографическое исследование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Киев, 1971. – 28 с.

²⁸Красиков М.М. Філософія буття слобожанського селянина // Дух і Літера.–1999. – № 5–6. – С. 428–442; Кроковее коло: Матеріали обласних учнівських науково–практичних народознавчих конференцій (2000–2002 рр.) / За редакцією М.Красикова та М.Семенової. – Харків, 2003.

²⁹Кроковее коло: Матеріали обласних учнівських науково–практичних народознавчих конференцій (2000–2002 рр.) / За редакцією М.Красикова та М.Семенової. – Харків, 2003; Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області / Упор. М.Семенова. – Харків, 2001. – 160 с.

³⁰Муравський шлях–97: Матеріали комплексної фольклорно–етнографічної експедиції / Упор. Красиков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М. – Харків, 1998. – 360 с.

³¹Рукописні фонди ІМФЕ. Ф. 14– 3; Ф. 14– к. 4; Ф. 14–5; Ф. 29–2; Ф. 29–3; Ф. 29–4.